

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Moniki Kordowskiej
pt. *Turystyka ornitologiczna na polskich obszarach Natura 2000 – szanse i bariery,*
wykonanej na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytetu Warszawskiego,
pod kierunkiem dr hab. Sylwii Kulczyk

1. Ocena tematu i celu pracy oraz hipotez badawczych

Rozprawa doktorska mgr Moniki Kordowskiej nawiązuje do popularnej, przede wszystkim w Europie Zachodniej i Północnej, dziedziny turystyki poznawczej, jaką jest turystyka ornitologiczna, stanowiącej jednocześnie przedmiot badań cieszący się coraz bardziej rosnącym zainteresowaniem. Ten typ turystyki, zaliczany do turystyki przyrodniczej, cieszy się także coraz większym powodzeniem w Polsce, a obszary Natura 2000 stanowią wciąż relatywnie nową formę ochrony przyrody, dla której nie wypracowano jeszcze powszechnie stosowanych i akceptowalnych form użytkowania, zaś plany ochrony są dopiero ustanawiane. Z tych względów naukowe zajęcie się tym tematem należy uznać za w pełni uzasadnione. Jego wybór na potrzeby rozprawy doktorskiej należy uznać za słuszny i na czasie. Rozprawa Pani mgr Moniki Kordowskiej skupia się na wybranym aspekcie turystyki przyrodniczej, jakim jest określenie uwarunkowań, możliwości i ograniczeń rozwoju turystyki ornitologicznej oraz na wyróżnieniu i zdefiniowaniu typów obszarów OSO Natura 2000, pod względem znaczenia dla rozwoju tej formy turystyki.

Przywołany we wstępie recenzji temat pracy – z jednym, niewielkim zastrzeżeniem – należy ocenić jako prawidłowo sformułowany, interesujący, naukowo uzasadniony i potrzebny, zaś wybrane obszary badawcze jako wskazane poprawnie i także uzasadnione. Zastrzeżenie, o którym powyżej, dotyczy jedynie użytego w tytule rozprawy sformułowania „szanse i bariery”, które domyślnie odnosi się do turystyki ornitologicznej, jednak pozostaje w jakimś stopniu niedoprecyzowane – bowiem może ono budzić pytania „na co ?” (te szanse) lub „jakie ?” (te bariery). Jego rozwinięcie potencjalnie może prowadzić zarówno w stronę kwestii turystyki, jak i zagadnienia obszarów Natura 2000 (np. szans ich zachowania i barier dla ochrony) – najlepiej byłoby więc doprecyzować, że w nawiązaniu do pierwszego członu tytułu, chodzi tu o turystykę oraz „szanse i bariery jej rozwoju”. Propozycję tę należy wziąć pod uwagę w przypadku przygotowania treści rozprawy do wydania w postaci publikacji.

Praca posiada sformułowany przez autorkę jeden cel badawczy, który chyba zbyt precyzyjnie określony został przymiotnikiem „główny”, gdyż innych, pomniejszych, czy też podporządkowanych celów nie sformułowano. Sam cel sformułowany jest prawidłowo, a towarzyszy mu określenie 5 szczegółowych pytań badawczych, związanych z nim merytorycznie i pozwalających sprecyzować zawarte w nim zadania. Pytanie badawcze nr 3 wyjaśnia po części ewentualne wątpliwości dot. tytułu rozprawy, wskazując, że chodzi w nim

o szanse i bariery rozwoju przestrzeni turystycznej (o tej kwestii jeszcze poniżej w ocenie merytorycznej rozprawy). Autorka jednocześnie uzasadnia brak postawienia hipotez badawczych i zastąpienia ich pytaniami. Brak ten nie wpływa jednak zasadniczo na jakość rozprawy, gdyż zawarte w rozdz. 8 wnioski, stanowią treści, które nie zmieniłyby się, gdyby odpowiadające im hipotezy zostały sformułowane (są to swoiste dowody niewyartykułowanych hipotez). Jednocześnie właśnie rozdział 8 (Wnioski) pozwala dopiero ocenić poprawność sformułowanych pytań. W przypadku planowanej publikacji treści rozprawy należałoby rozważyć jednak sformułowanie kilku hipotez badawczych, możliwych do określenia na podstawie posiadanej przez autorkę wiedzy, wspomagających osiągnięcie postawionego celu pracy i weryfikowalnych. Sugeruję także, aby w przypadku przygotowania dysertacji do druku, uzupełnić wprowadzenie o uzasadnienie wyboru obszarów badawczych oraz przesunąć rozdział 4. o metodyce badań, przed obecnym rozdz.2 (o czym jeszcze poniżej).

2. Ocena strony technicznej i struktury pracy

Przedstawiona dysertacja posiada formę maszynopisu, jest bardzo obszerna – zawiera łącznie 320 stron, w tym 302 strony tekstu – wraz ze spisem literatury zawierającym aż 320 pozycji, spisem materiałów (dokumentów) źródłowych – zawierającym 65 pozycji oraz spisami: rycin (łącznie 58), fotografii (łącznie 101), tabel (łącznie 101) i trzema załącznikami. Praca zawiera także streszczenia w językach: polskim i angielskim oraz wykaz stosowanych w pracy niektórych skrótów. W tym jednak względzie należy podkreślić, że wykaz ten, skoro autorka postanowiła taki stworzyć, powinien być uzupełniony i zawierać wszystkie stosowane w rozprawie skróty i akronimy, których znajduje się w tekście więcej – jak chociażby: GIS, SWOT, PLB, PTTK, IDI, EMERALD, PEEN itp.

Do struktury pracy, w sensie zastosowanego podziału treści na rozdziały i podrozdziały, nie mam istotnych zastrzeżeń. Pozwala on na w miarę równomierny rozkład materiału pomiędzy rozdziały i zaakcentowanie ich indywidualnej specyfiki merytorycznej. Natomiast ich logiczna kolejność i wzajemna relacja przekazywanych treści, w mojej opinii wymagają (w przypadku przygotowania publikacji) rozpatrzenia możliwości dokonania dwóch zmian:

- 1) przesunięcia rozdz. 4 „*Metody badań*” na pozycję rozdziału 2. – bowiem 2 i 3 rozdział zawierają już treści merytoryczne rozprawy, dotyczące charakterystyk form turystyki i opisu europejskiej sieci obszarów Natura 2000, które to rozdziały oparte są na określonych metodach kameralnych pracy. Poza tym charakterystyka form aktywności turystycznej i cech turystyki ornitologicznej oraz wprowadzenie informacji o sieci Natura 2000 winny znaleźć się bliżej rozdziałów 5 i 6 odnoszących się właśnie do tych kwestii. To pomiędzy 3 i 5 rozdziałem istnieje merytoryczny związek, który wskazuje na potrzebę zachowania ciągłości ich treści, mimo, że ciągłość metodologiczna zachowana jest także pomiędzy rozdziałem 4. a 5.1. (patrz poniżej);
- 2) przesunięcia podrozdz. 5.1. (poza ostatecznym wyróżnieniem 5 typów OSO) do części metodologicznej, bowiem jego treść stanowi kontynuację podrozdziałów zawartych w rozdz. 4. Ta zmiana zamknęłaby całość rozważań o stosowanych rozwiązaniach metodologicznych, zaś rozdz. 5 stanowiłby wyłącznie prezentację wyników zastosowanych metod (umożliwiając wykonanie zmian jak wyżej w pkt. 1).

Objętość rozdziałów jest adekwatna do ich treści merytorycznej, zaś szczegółowe analizy zawarte w rozdz. 6., choć zajmują znaczną część pracy, uznać należy za w pełni uzasadnione. Rozprawa składa się z 8 rozdziałów głównych i 89 podrozdziałów. W jej treści wyraźnie określono też zakres przestrzenny i czasowy przeprowadzonych badań.

W pracy poprawnie zastosowano odwołania do literatury i materiałów źródłowych, natomiast bardzo oszczędnie zastosowano przypisy dolne (zaledwie na 4 stronach na ponad 280 stron tekstu) – co nie stanowi żadnego uchybienia, ale można było znacznie szerzej zastosować to narzędzie edycyjne, ułatwiające dodatkowe wyjaśnianie poruszanych kwestii.

Na odrębną uwagę zasługują ilustracje treści rozprawy i wyników badań. Zostały one bardzo starannie i estetycznie wykonane, a w części kartograficznej wskazują na wykorzystanie narzędzi GIS i umiejętność stosowania zasad kompozycji materiałów kartograficznych, co podkreśla geograficzny charakter rozprawy.

Cała dysertacja napisana jest poprawnym językiem naukowym i sprawia wrażenie solidnie dopracowanej, choć zawiera nieco błędów literowych i gramatycznych, które przy tak obszernej pracy mogą się przydarzyć (strony zawierające błędy zostały wymienione w kolejnej części recenzji – w celu ułatwienia ich poprawy, w przypadku przygotowania dokumentu do publikacji).

3. Ocena merytoryczna treści

W mojej ocenie praca porusza istotne zagadnienia – tak z czysto poznawczego jak i praktycznego punktu widzenia. Badania nad ruchem turystycznym stanowią stare, ale wciąż aktualne pole zainteresowań naukowych. W polskich i europejskich warunkach właśnie obszary Natura 2000 stanowią jedne z najciekawszych typów obiektów badań – zarówno jako przedmiot dociekań naukowych, jak i obiekt rozwijania pasji poznawczych oraz realizacji aktywności turystycznych. Zastosowane w pracy metody badawcze zostały dobrze dobrane i scharakteryzowane, są uzasadnione i wystarczające dla realizacji sformułowanego tematu.

Przedstawiony w dysertacji zakres merytoryczny treści całkowicie odpowiada tematyce określonej w jej tytule i uznać należy go za uzasadniony i poprawny. Pewną wątpliwość budzi treść 1-go oraz 3-go pytania badawczego. W przypadku 1-go pytania dot. wyróżniania typów przestrzeni turystycznej, wątpliwość wynika z wniosków opisanych w rozdz. 8 (o czym poniżej). W przypadku pytania 3-go, dot. „szans i barier rozwoju przestrzeni turystycznej” (cyt. str. 12. pyt. 3), uzasadnioną wątpliwość (także w świetle rozdz. 7. i wniosków w rozdz. 8.) budzi przedmiot zainteresowania – czy chodzi tu o szanse „rozwoju przestrzeni” czy może „rozwoju turystyki” – jako aktywności społecznej? Praca skupia się wyraźnie na turystyce – i to raczej o jej rozwój bardziej chodzi, nie zaś o rozwój samej przestrzeni – o ile można w ogóle mówić, że przestrzeń turystyczna się rozwija (może pośrednio przez pryzmat zasięgu rozwoju infrastruktury). Należy domniemywać, że w przypadku tego pytania, nieco nietrafnie sformułowany został jego zapis, bowiem tytuł i treść rozdz. 7. oraz wnioski rozdz. 8. wyraźnie wskazują, że chodzi jednak o znaczenie obszarów ptasich dla rozwoju turystyki.

Zawartość poszczególnych, kolejnych rozdziałów pracy, poza uwagami dot. kolejności dla rozdz. 4. – metodyki badań (w pkt. 2 recenzji) tworzy logiczną całość, prowadzącą od

charakterystyki obszarów Natura 2000, przez ich typologię, charakterystykę szczegółowych wybranych obszarów badań, po ocenę ich znaczenia dla rozwoju turystyki i wnioski. Do treści niektórych z rozdziałów można mieć uwagi, które przedstawione zostały poniżej.

W rozdz. 2.1. autorka przedstawia charakter, definicje oraz podział form turystyki masowej i alternatywnej – przeciwstawiając je sobie. Z opisu jednak wynika, że turystyka alternatywna też może być masowa – jak np. związana z udziałem w festiwalach lub wydarzeniach artystycznych. Autorka pomija przy tym zupełnie turystykę indywidualną, która stanowi często podstawową formę turystyki alternatywnej. W rozdziale zabrakło wskazania miejsca turystyki indywidualnej wśród form uprawiania turystyki, nie przedstawiono jej również na ryc. 1 – obrazującej podział turystyki alternatywnej – choć w treści rozprawy (może bezwiednie) autorka pojęcie to stosuje – np. w rozdz. 2.3.1., str. 33. W zasadzie dalszy ciąg rozważań nad charakterem turystyki stanowi rozdz. 2.2.2. Treść obu rozdziałów mogła być zestawiona wspólnie w jednym.

W rozdziale 2.2. autorka dokonuje charakterystyki obszarów przyrodniczo cennych, m.in. pod względem sporządzanych dla nich dokumentów z zakresu zarządzania ochroną przyrody. Jeśli już autorka porusza tę kwestię (co nie jest niezbędne dla realizacji celu i tematu rozprawy), to powinna uwzględnić wszystkie formy ochrony, dla których wykonuje się takie dokumenty – tymczasem wymieniając obszary, dla których wykonuje się plan ochrony (str. 22, wiersz 6) autorka pominęła właśnie obszary Natura 2000. Jednocześnie autorka pominęła też jeden typ dokumentów – plany zadań ochronnych (tzw. PZO), które wykonuje się w przypadku braku planów ochrony. Pominęcia te nie mają wpływu na dalszą treść pracy i w przypadku przygotowania dokumentu do publikacji zagadnienie to należałoby uzupełnić lub bez szkody pominąć. W tymże rozdziale, ale w podrozdziałach 2.2.1., 2.2.2., 2.2.2.1. i 2.3. autorka prowadzi szeroką dyskusję pojęć z zakresu definicji form (postaci) turystyki, związanych z turystyką przyrodniczą i przytacza wiele definicji i znaczeń. Chwilami zabrakło tu autorce krytycznego podejścia przy cytowaniu innych autorów – jak np. w stwierdzeniu (str. 27), że „obserwacja zwierząt przez turystów nie odnosi się do poznawania całej dzikiej przyrody, a jedynie obejmuje gatunki fauny nieudomowionej w ich naturalnym środowisku bądź niewoli” (rodzi się pytanie – to coś pozostało? – jedynie udomowiona, którą trudno zaklasyfikować do dzikiej? lub jaka jest różnica między fauną dziką a nieudomowioną?). Dalej autorka przytacza wiele definicji dot. turystyki przyrodniczej i ornitologicznej. Niektóre z nich budzą wątpliwości – czy jeszcze mamy do czynienia z nauką i formalizowaniem pojęć, czy już z cudownym słowotwórstwem? Np. pojęcia ekoturystyki i turystyki ekologicznej, tak w kontekście ich opisu jak i źródłosłowu wydają się być bardzo bliskoznaczne. Uwzględniając ich przytoczone definicje oraz przedmiot zainteresowania rozprawy, a także zakres i powiązania pojęć przedstawione na ryc.2., należałoby być może rozważyć w rozdziale wprowadzenie szerszego terminu turystyki sozologicznej – związanej w formami ochrony środowiska. W całej tej dyskusji autorka unika (a szkoda) wyrażenia swojego własnego stanowiska. Na szczęście autorka rozprawy świetnie wybrnęła tu z zasadzki zagubienia się wśród zagmatwanych definicji – przyjmując i wyraźnie wskazując te bardziej logiczne, zastosowane w rozprawie.

W rozdz. 3. autorka dobrze i w pełni scharakteryzowała dość skomplikowany system międzynarodowych konwencji i aktów prawnych, z zakresu ochrony zasobów biosfery. Jednak znalazła się tu budząca wątpliwość teza, iż cel zjednoczenia krajów Europy poprzez likwidację istniejących dysproporcji rozwojowych, jest realizowany w oparciu o sieć Natura 2000 (str. 43, rozdz. 3.1.). Ustanowienie tego jednolitego systemu ochrony przyrody należałoby raczej wiązać z polityką ekologiczną UE, a nie likwidacją dysproporcji rozwojowych, mających bardziej umocowanie ekonomiczno-gospodarcze. W tymże rozdziale znalazł się też dość zabawny (jak na pracę geograficzną) błąd – na ryc. 4. obrazującej najważniejsze międzynarodowe konwencje i inicjatywy w europejskiej ochronie przyrody, a przytoczonej za innymi autorami. Wśród programów regionalnych umieszczony został „Program dla Deltę Nilu” – należałoby to skorygować. Ponadto w rozdz. 3.2. w zasadzie dwukrotnie powtórzono opis procedur powoływania OSO i SOO (na str. 46-48), nie wspominając przy tym, że w Polsce dodatkowo, w okresie przejściowym, obowiązuje – zgodnie z art. 25. ustawy o ochronie przyrody – trzecia forma naturowa dot. projektowanych SOO, o nazwie „obszarów mających znaczenie dla Wspólnoty” – przy tak szerokiej charakterystyce obszarów, przedstawionej przez autorkę w rozdz. 3. należałoby o tym wspomnieć. Odnosząc się do treści rozdz. 3.3. trudno zgodzić się z twierdzeniem zawartym na str. 50., że proces wyznaczania obszarów sieci Natura 2000 w Polsce został zakończony w 2010 r. – nawet jeśli pochodzi ono ze strony internetowej GDOŚ. Wprost przeciwnie, proces ten trwa obecnie, powoływane są formalnie – rozporządzeniami Ministra (do niedawna) Środowiska, kolejne obszary siedliskowe (w latach 2017-2019), a granice niektórych obszarów SOO i OSO są weryfikowane.

Odnosząc się do omówionych w rozdz. 4. (metodyka badań) i przedstawionych w formie wyników w rozdz. 6. wykonanych prac badawczych – zaproponowany przez autorkę zakres należy uznać za uzasadniony, zarówno tematem rozprawy, jak i możliwościami badawczymi autorki. Opinia ta dotyczy zarówno liczby wybranych obiektów badań szczegółowych, ich charakterystyki (w tym zapisów dokumentów planistycznych, inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego), jak i przeprowadzonych wywiadów indywidualnych i analiz SWOT. Można jednak dywagować nad liczbą i rozkładem przestrzennym wybranych obszarów badań szczegółowych, określonych w rozprawie przez autorkę jako studia przypadków, a rozmieszczonych w różnych regionach fizycznogeograficznych Polski. We wstępie pracy (m.in. rozdz. 1.4.) zabrakło wyjaśnienia lub uzasadnienia takiego właśnie wyboru i czytelnik musi w tym względzie powstrzymać swą ciekawość, aż do 79 strony dysertacji. Brak wyraźnego wskazania kryteriów wyboru szczegółowych obszarów badawczych należy traktować jako niedostatek pracy. Wybór obszarów, choć uzasadniany ich popularnością i wcześniejszymi doświadczeniami autorki, pozostaje jednak merytorycznie nie do końca precyzyjnie wyjaśniony. Należy jednak w tym względzie uznać, że doktorantka miała prawo do określenia zasięgu przestrzennego i doboru obszarów badań i że musi być on zaakceptowany, choć zależny jednak od przyjętych przesłanek, doświadczenia i posiadanych możliwości badawczych (tak fizycznych, jak i organizacyjnych). Przesłanki te powinny być więc jednoznacznie określone. Co zaś do grupy analizowanych 145 obszarów ptasich Natura 2000, w rozdz. 1.4. należałoby uznać, że formują one nie tylko przestrzenny zakres pracy (co autorka wymieniła), ale także zakres

przedmiotowy (są bowiem przedmiotem analiz). Warto też nadmienić, że w rozdz. 4. autorka starała się przedstawić nie tylko metodologię badań, ale także precyzyjnie udokumentować swoje zaangażowanie w proces badawczy – wskazując daty, miejsca i działania w prowadzonych przez siebie pracach terenowych.

W rozdz. 4.3.1. dot. wybranych studiów przypadków obszarów ptasich, należało precyzyjnie wyjaśnić relację między sześcioma wybranymi obszarami badań a pięcioma wyróżnionymi typami ostoi (w rozdz. 5.1. – o czym poniżej). Tymczasem znalazło się tu zdanie mogące wprowadzać czytelnika w błąd: (cyt. str. 79) „Na potrzeby badań szczegółowych (...) wybrano sześć obszarów badawczych reprezentujących każdy z wyróżnionych typów OSO.” Twierdzenie takie ukierunkowuje myślenie czytelnika jednak do sześciu typów obszarów (przez zastosowanie słowa „każdy”) – co powoduje w dalszej części pracy dysonans poznawczy przy zetknięciu się z wyróżnionymi na str. 93 pięcioma typami OSO. Dopiero po dotarciu do str. 215 lub cofnięciu się do spisu treści można zorientować się, że w typie IV dokonano charakterystyki dwóch ostoi – jednak bez wyjaśnienia powodu takiego rozwiązania. Relacja między tymi obiektami winna być precyzyjnie wyjaśniona, podobnie jak kryteria ich wyboru.

Badanie form, możliwości, sposobów i uwarunkowań wykorzystania turystycznego obszarów Natura 2000 autorka przeprowadziła bardzo rzetelnie, stosując szeroki wachlarz metod – od kameralnych po terenowe i od analizy literatury i materiałów źródłowych po różne rodzaje aktywnej obserwacji i wywiadu – z uwzględnieniem różnej skali agregacji informacji – od przeglądowej (typologia OSO) po szczegółową – lokalną. Zakres badań nie budzi wątpliwości co do jego poprawności. Winien też być uznany za wyczerpujący względem potrzeb badawczych. Natomiast zastrzeżenie można wyrazić co do uzasadnienia ostatecznego wyboru sześciu ostoi ptasich – stanowiących szczegółowe obszary obserwacji. Nie budzi zastrzeżeń fakt, że reprezentują one poszczególne – wyodrębnione dopiero w dalszej części rozprawy typy OSOP. Autorka (w rozdz. 4.3.1.) przyznaje, że wybór ten był subiektywny, oparty na wcześniej prowadzonych pracach badawczych w ramach pracy magisterskiej. Autorka miała prawo do takiego postępowania, jednak powinna zawrzeć w tekście jakieś uzasadnienie lub informację, stanowiące omówienie wyników tej pracy i pozwalające wyjaśnić wybór takich, a nie innych obszarów. W przypadku publikacji opracowania, informację tę warto uzupełnić. Warto też uzupełnić brak informacji o powierzchniach obiektów wybranych do szczegółowych obserwacji. Nie podano powierzchni badanych obszarów ani w tabeli 13. (rozdz. 4.3.5.), ani w opisach obszarów w podrozdziałach rozdziału 6. Utrudnia to np. ocenę intensywności zainwestowania poszczególnych obszarów.

W rozdz. 4.3.2. autorka zdawkowo informuje o źródłach rozpoznania sposobu i zakresu zagospodarowania turystycznego badanych obszarów, na podstawie map, przewodników turystycznych i stron internetowych. W 4 liniach tekstu brakuje jakichkolwiek szczegółów, co do ilości, aktualności, jakości, czy przydatności źródeł informacji. wydaje się, że winny one być przez autorkę w jakiś sposób opisane i ocenione.

Co do oceny perspektyw i możliwości rozwoju turystyki na ptasich obszarach naturalnych, autorka słusznie dokonała wyboru dokumentów strategicznych i planistycznych gmin jako źródeł informacji o problemach i planach użytkowania turystycznego obszarów

chronionych (rozd. 4.3.3.). Jednakże dla oceny szans i barier rozwoju turystyki ornitologicznej taką kwerendę należałoby wzbogacić o dokumenty pochodzące spoza bezpośredniego zakresu działań samorządów lokalnych, a mające wpływ na stopień i możliwości wykorzystania tych obszarów, pochodzące z działalności Lokalnych i Regionalnych Organizacji Turystycznych oraz społecznych organizacji proekologicznych (np. takich jak OTOP), których działania mogą mieć bezpośredni wpływ na możliwości i sposób użytkowania takich obszarów.

Generalnie – określone w rozdz. 4 metody badań i omówione, przeprowadzone w pracy, analizy porównawcze, należy ocenić pozytywnie i uznać za w pełni wystarczające dla potrzeb charakterystyki obszarów badawczych i specyfiki turystyki ornitologicznej.

W rozdz. 5.1. powraca kwestia wyróżnienia typów OSO. Należy wskazać, że w obszernej treści rozprawy czytelnik gubi się pomiędzy omówionym wcześniej wyróżnieniem 6 przykładowych ostoi badawczych a 5-ciomą wyróżnionymi typami ostoi. Autorka nie tłumaczy dlaczego dokonała wyboru właśnie 6-ciu ostoi do badań szczegółowych – tak, że ostoje: Rogalińska i Pogórze Przemyskie zaklasyfikowane zostały do jednego – IV typu – podczas, gdy w pozostałych typach przyjęto do analiz szczegółowych po 1 ostoi). Poszczególne typy rozróżnione zostały na podstawie możliwości i stopnia przygotowania obszarów do uprawiania turystyki ornitologicznej, a kryteria rozróżniania zostały zestawione wraz z oceną w tabeli 21. W typie IV, z którego pochodzą dwie wybrane w/wym. ostoje znalazła się największa liczba obszarów, co może nasuwać podejrzenie, że właśnie ten fakt miał znaczenie dla liczby wybranych ostoi. Przy okazji lektury opisu typu IV nasuwa się spostrzeżenie, że podawane przez autorkę liczby gatunków, pochodzące najprawdopodobniej ze standardowych formularzy danych (SDF) mogą różnić się od wyników badań publikowanych w różnych innych źródłach, czego interesującym dowodem jest ostoja na Ławicy Słupskiej, dla której autorka podaje liczbę 8 występujących tam gatunków ptaków – tymczasem wyniki monitoringu ornitologicznego opublikowane w 2014 r. przez RDOŚ w Gdańsku wskazują łączną liczbę 43 gatunków, w tym 37 objętych pełną ochroną. Dla prowadzących badania naukowe w tym zakresie ważne jest posiadanie świadomości, że dane zawarte w SDF'ach w wielu przypadkach różnią się w całej Polsce od wyników prowadzonych monitoringów ornitologicznych. Weryfikacja wszystkich SDF'ów dla obszarów ptasich jest oczywiście niemożliwa, ale dla wybranych, szczegółowo analizowanych w rozprawie 6. ostoi, należałoby taką weryfikację przeprowadzić (oczywiście w przypadku przygotowania opracowania do publikacji).

Rozdział 6. rozprawy jest najobszerniejszy (liczy ponad 150 stron), zawiera bowiem szczegółowe charakterystyki wybranych ostoi ptasich, wraz z opisem kwerendy dokumentów rozwojowych samorządów lokalnych (planów rozwoju, strategii rozwoju gmin oraz studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego), charakterystyką potencjału gmin, opisem inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego, szeroką dokumentacją kartograficzną i fotograficzną, opisem przeprowadzonych wywiadów pogłębionych i analizą SWAT. Jedynym mankamentem tego rozdziału jest jego objętość, wskazująca jednocześnie na ogrom wykonanej przez autorkę pracy.

Rozdz. 7. nie budzi żadnych wątpliwości, zwięźle przedstawia potencjał wybranych obszarów naturalnych dla rozwoju turystyki ornitologicznej, jednocześnie wskazując na nietrafność sformułowania 3-go pytania badawczego – bowiem nie chodzi tu o ocenę możliwości rozwoju przestrzeni tylko turystyki – jako zjawiska o cechach i znaczeniu społecznym i gospodarczym.

Całość rozprawy kończy rozdział 8., zawierający wnioski podsumowujące pracę, a po części mające też charakter aplikacyjny, sformułowane w postaci odpowiedzi na postawione w rozdziale 1. pytania badawcze. Wnioski należy uznać za poprawne i w pełni nawiązujące do treści rozprawy, a sam rozdział za dobrze sformułowane zamknięcie całości rozprawy, wskazujące na uzyskanie postawionego w niej celu badawczego. Jednakże dopiero czytając treść tego rozdziału można ocenić prawidłowość sformułowanych pytań badawczych. Znając wyniki badań i sformułowane wnioski nasuwa się sugestia, że pytania badawcze nr 1 i 3 winny być sformułowane nieco inaczej. W pytaniu 1. – typy przestrzeni turystycznej, winny być raczej zastąpione pojęciem potencjału dla rozwoju turystyki, w oparciu o którego ocenę wyróżnionych zostało 5 typów OSO (obszary te zostały zdefiniowane właśnie pod względem potencjału rozwoju turystyki, a nie charakteru przestrzeni). Zarówno treści rozdziałów 5, 6 i 7 jak i wniosków, wskazują, że przedmiotem badania był właśnie potencjał rozwojowy OSO, a nie typ przestrzeni jako taki. Te dwa aspekty mogą być ze sobą skorelowane, ale należy pamiętać, że różne typy przestrzeni mogą posiadać taki sam potencjał – i to właśnie ta cecha pozwoliła na grupowanie naturalnych obszarów ptasich w typy – mimo znaczących różnic fizycznych i funkcjonalnych ich przestrzeni. Wątpliwości te wzmacnia jeszcze opis typów przestrzeni – które określane są np. jako tereny wodne i wilgotne (w tym wody słodkie i morskie) o określonej liczbie gatunków ptaków – trochę trudno taką charakterystykę przypisać opisowi typu przestrzeni turystycznej – jak to sformułowano w pytaniu badawczym. Dopuszczam jednak możliwość przyjmowania przez autorkę rozprawy, pojęcia typu przestrzeni w kontekście fizjonomicznym i fizycznym (pokrycia terenu).

Podobny problem dotyczy 3-go pytania badawczego o szanse i bariery rozwoju przestrzeni turystycznej. Zasadnicza wątpliwość dot. semantyki wyrażenia „rozwój przestrzeni” – czy przestrzeń (jako taka) może się rozwijać – czy też rozwijają się zjawiska w przestrzeni (geograficznej). W literaturze stosuje się wprawdzie określenie rozwoju przestrzeni rodzajowej (np. miejskiej, czy turystycznej), jednakże z treści rozdziałów oraz wniosków w rozdz. 8 wynika, że w rozprawie chodzi o ocenę możliwości (szanse) rozwoju turystyki ornitologicznej – co jest wyraźnie stwierdzone w tekście – a więc formy aktywności społecznej, a nie przestrzeni przez nią użytkowanej – jako jednostki terytorialnej. Zasadna byłaby więc zmiana w pytaniu badawczym z „rozwój przestrzeni turystycznej” na „rozwój turystyki przyrodniczej” – tak jak stwierdzono to we wnioskach rozprawy.

Ostatnia uwaga dotyczy wniosków podrozdziału 8.4., który stanowi odpowiedź na czwarte pytanie badawcze – jakie wewnętrzne i zewnętrzne mechanizmy odpowiadają za organizację turystyki na obszarach naturalnych? Autorka prawidłowo wskazała te czynniki, ilustrując opis ryciną nr 58. Zastrzeżenie budzi wyłącznie jeden element tej ryciny – bowiem w bloku o nazwie „Kapitał ludzki” autorka wskazała „podstawowe zagospodarowanie turystyczne” i „specjalistyczne zagospodarowanie turystyczne” – są to elementy infrastrukturalne i winny stanowić odrębne wydzielenie, poza kapitałem ludzkim.

Wartościową część rozdziału 8. stanowi diagnoza problemów związanych z kształtowaniem warunków rozwoju turystyki ornitologicznej, które zostały omówione przy okazji wniosków służących udzieleniu odpowiedzi na pytania badawcze. Dodatkowo odpowiedzi te zawierają interesujące propozycje rozwiązań służących zmianie sytuacji. Mają one charakter aplikacyjny i powinny być przedmiotem upowszechnienia w postaci publikacji. Ma to znaczenie praktyczne w kontekście toczącej się dyskusji nad modelem zarządzania obszarami naturalnymi, sposobami ich udostępniania i przeciwdziałania formom degradacji środowiska.

Na koniec należy podkreślić, że praca generalnie napisana jest poprawnym, naukowym językiem, zawiera nieliczne błędy gramatyczne i literowe (m.in. na stronach: 12, 22, 32, 35, 43, 45, 46, 56, 63, 66, 283) i jest na wysokim poziomie edycyjnym. Na podkreślenie zasługuje dokumentacja kartograficzna, zarówno w sensie estetyki jej wykonania jak i wykorzystania narzędzi GIS.

4. Ocena końcowa

Choć tekst recenzji zawiera szereg uwag do treści rozprawy, to należy podkreślić, że przedstawiona dysertacja stanowi kompletne, bardzo dobre opracowanie, zaś powyższe uwagi w najmniejszym stopniu nie podważają merytorycznej wartości pracy, skupiając się na zachowaniu poprawności i logiki wypowiedzi. Są one ukierunkowane na poprawę wykazanych nieścisłości oraz wskazanie potencjalnie istotnych uzupełnień, w przypadku przygotowania tej pracy do publikacji. Nie uda się uniknąć podobnych uwag do pracy o tak znacznej objętości. Sama zaś praca ma znaczenie naukowo-poznawcze i dokumentacyjne oraz stanowi cenny wkład w dyskusję o roli, znaczeniu i wykorzystaniu obszarów Natura 2000, a może mieć też znaczenie praktyczne dla organizacji ruchu turystycznego w granicach tych obszarów. Ponadto należy stwierdzić, że z formalnego punktu widzenia, zakres i treść badań oraz uzyskane wyniki pozwoliły na uzyskanie postawionego celu pracy i wskazanie odpowiedzi na postawione pytania badawcze, co pozwala w pełni uznać temat rozprawy za zrealizowany. W mojej opinii, opracowanie – po wprowadzeniu odpowiednich uzupełnień (w tym aktualizacji danych), poprawie błędów i ograniczeniu objętości (zwłaszcza z treści rozdziałów 3, 4 i 6) winno zostać opublikowane. Stanowiłoby ono istotne uzupełnienie istniejących dotychczas publikacji, wprowadzając do ogólnej dyskusji naukowej konkrety z przeprowadzonych przez autorkę prac badawczych na wybranych obszarach studialnych.

Na koniec należy zwrócić uwagę na aktualność przytaczanych w rozprawie danych. Jest oczywiste, że powstanie tak obszernej pracy wymagało dużego nakładu sił i czasu, z tego względu niektóre przywoływane dane statystyczne pochodzą z 2015 r. Biorąc pod uwagę, że jest już rok 2020, w przypadku przygotowania publikacji rozprawy wskazane byłoby uaktualnienie takich danych.

5. Konkluzja

Autorka przedstawionej do recenzji dysertacji, wykazała się umiejętnością prawidłowego sformułowania tematu badawczego i pytań badawczych, doбором odpowiednich metod badań i poprawnym przeprowadzeniem procesu badawczego, zakończonego wynikami odpowiednimi do sformułowanego zakresu tematycznego badań. Na podkreślenie zasługuje fakt doskonałego rozeznania w literaturze tematu, do której nie sposób jest wskazać pominięte istotne pozycje. Z analiz przeprowadzonych w pracy i z zawartych w niej wniosków wynika też, że tak sformułowany temat stanowił uzasadniony, ciekawy i przydatny przedmiot badań.

W związku z powyższym, stwierdzam, że zgodnie z art. 13. ust.1. Ustawy z dn. 14.03. 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym (tekst jednolity Dz.U. 2017, poz. 1789), w świetle Art. 179. 1. Ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018, poz.1669), przedstawiona rozprawa doktorska, stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego – określonego w jej tytule oraz w postaci celu pracy; wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną doktorantki w prezentowanej dyscyplinie naukowej oraz wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej – w tym w zakresie organizacji i prowadzenia prac badawczych (także terenowych) oraz analizy i syntetyzowania wiedzy.

Stwierdzam, że spełnienie wymogów określonych w art. 13. ust. 1. uzasadnia dalsze dopuszczenie doktorantki do kolejnych czynności przewodu doktorskiego.

